

KIS KATALIN

A Kelet-afrikai Közösség belső kereskedelmére ható tényezők

Napjainkban a regionális integrációk egyre fontosabb szereplői a világgazdaságnak, így az integrációhoz való tartozás számos előnnyel járhat. Az afrikai kontinensen az integrációs kezdeményezések már a gyarmati korszak után megjelentek. A belső kereskedelem alakulása integrációnként más és más képet mutat, és a kontinens keleti és déli részén találhatók azok az integrációk, amelyek a belső kereskedelemben nagyobb aktivitást fejtenek ki, köztük a Kelet-afrikai Közösség is. A tanulmány a Kelet-afrikai Közösség tagországainak belső kereskedelmére ható tényezőket vizsgálja. A tényezők között kiemelt szerepet játszanak a külső források – a külföldi működőtőke-befektetések, a segélyek, a hazautalások –, illetve a belső kereskedelem áruszerkezetének alakulása, ami alapot adhat a további növekedéshez. A szakirodalmi áttekintés és a statisztikai vizsgálat rámutatott, hogy a külföldi működőtőke-befektetések jelenthetik a leghatékonyabb forrást a belső kereskedelem növeléséhez, amihez a régió tőkevonzó képességének pozitív változása is hozzájárult.*

Journal of Economic Literature (JEL) kód: F15, F21, F24, F35.

A szubszaharai régió gazdasági növekedése az utóbbi években folyamatosan lassult. A 2015. évi 3,1 százalékos gazdasági növekedést a Világbank becslése alapján mindössze 1,5 százalékos bővülés követte 2016-ban. A lassulás elsődlegesen a Dél-afrikai Köztársaságot és az olajexportáló országokat érintette, amiben a kőolajár esésén túl belső sokkok is közrejátszottak. A régió két legnagyobb olajexportáló országában, Angolában és Nigériában – az alacsony olajárak mellett a kőolajvezetékeket ért támadások és a befektetések csökkenése miatt – visszaesett a kőolaj kitermelése is. A gazdasági növekedést a belső fogyasztás és az állami szektor kiadásainak visszafogása tovább mérsékelte. A Dél-afrikai Köztársaság részvénypiacát pedig a brexit

* A tanulmány a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú, A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés elnevezésű kiemelt projekt részeként működtetett Ludovika Kutatóműhely keretében a Nemzeti Közszolgálati Egyetem felkérésére készült.

bejelentését követő pénzügyi turbulenciák is negatívan érintették. Az Európai Uniónak a válságot követő lassú regenerálódása és a kínai gazdaságnak a belső fogyasztásra építő szerkezetváltása mérsékelte az afrikai régió külső keresletét, ami felértékelte az egymás közötti kereskedelem fontosságát (*World Bank* [2017]).

Számos nemzetközi szervezet és fejlesztési program – köztük az ENSZ Afrikai Gazdasági Bizottságának és az Afrikai Uniónak az Új Partnerség Afrika Fejlesztéséért (*New Partnership for Africa's Development, NEPAD*) programja – hangsúlyozza, hogy az afrikai régió fejlesztésében nagy szerepe lehet az országok közötti kereskedelmi megállapodások megkötésének, a regionális integrációk kialakításának. Az integrációhoz való tartozás javíthatja az alkupozíciókat a külső tagokkal szemben, továbbá a belső vámok és kereskedelmi korlátozások lebontása ösztönözheti a belső kereskedelmet, ami az országok külső függését csökkentheti (*UNCTAD* [2009]). *Hannan* [2016] a szabadkereskedelmi egyezmények hatását elemezve kiemelte, hogy a kereskedelmi egyezményben részt vevő országok exportnövekedése átlagosan évente 3,8 százalékponttal élénkül az egyezmények hatására, és különösen fokozottak a pozitív hatások a kicsi, illetve a fejlődő országokban. A belső vámok csökkentése és a kereskedelem liberalizációja pedig az export növekedésén keresztül ösztönözheti a gazdasági növekedést (*IMF* [2017]). Ugyanis az integrációs együttműködésnek köszönhetően javuló erőforrás-elosztás és termelési specializáció a termelési költségeket csökkentheti, sőt hosszú távon a nagyobb verseny fokozhatja a technológiai hatékonyságot (*WTO* [2015]).

A kereskedelmi liberalizáció gazdasági növekedésre gyakorolt pozitív hatásán kívül a szegénységet is csökkentheti a belső kereskedelem ösztönzése, amely a növekvő exportkapacitásokon keresztül nagyobb igényt teremt a munkaerőre, növelve a lakosság jövedelmét. Az *IMF* [2017] empirikus elemzésében szoros korrelációt mutatott ki a kereskedelmi nyitottság és a fejlődő országok alacsony jövedelmű lakosságának reáljövedelem-növekedése között. Természetesen a növekedés mértéke országonként eltérhet, a követett gazdaságpolitikától, az exporttermékek körétől és az intézményi struktúrától függően. Ezt alátámasztja *Manwa–Wijeweera* [2016] vizsgálata is: a Dél-afrikai Vámunió (*Southern African Customs Union, SACU*) tagországai között a kereskedelem liberalizációjából származó pozitív növekedési hatások a Dél-afrikai Köztársaságban jelentkeztek kiemelten, míg Botswana, Lesotho, Sváziföld és Namíbia estében mérsékeltek maradtak.

Afrikában számos regionális integráció működése már hosszú évtizedekre nyúlik vissza. Céljaik között mindig kiemelt helyen szerepel a belső kereskedelem növelése, így érdemes megvizsgálni, hogy mely tényezők befolyásolják a tagországok egymás közötti kereskedelmét. Az afrikai regionális integrációk közül részletesen a Kelet-afrikai Közösséget (*East African Community, EAC*) elemezzük. Több oka is van annak, hogy miért ezt a regionális integrációt választottuk. Egyrészt a Kelet-afrikai Közösség tagországainak exportstruktúrája a legdiverzifikáltabb, ami elengedhetetlen a belső kereskedelem növeléséhez. Másrészt az afrikai integrációk közül a Kelet-afrikai Közösség tagországainak exportja áramlik legnagyobb arányban integráción belüli országba (*UNCTADStat* [2017]). Harmadrészt, az *UNECA* [2016] tanulmánya alapján, a Kelet-afrikai Közösség integráltsági szintje a legmagasabb, sőt kereskedelmi integráltsága kimagasló a régió más csoportosulásaival összevetve.

Kutatásunk célja tehát annak vizsgálata, hogy mely tényezők ösztönözhetik a Kelet-afrikai Közösség belső kereskedelmét. Az irodalmi áttekintés során feltárjuk azokat a tényezőket, amelyek hatással lehetnek a regionális integrációk belső kereskedelmének alakulására, kiemelt figyelmet szentelve a szubszaharai régióba áramló külső forrásoknak. Majd a Kelet-afrikai Közösséget központba helyezve vizsgáljuk az afrikai integrációk kereskedelmét.

A regionális integrációk kereskedelmét befolyásoló tényezők

Ma a Kereskedelmi Világszervezet (WTO) 427 jelenleg is érvényben lévő regionális kereskedelmi egyezményt (*Regional Trade Agreements, RTAs*) tart számon,¹ amelyek viszonyosságra épülő, két- vagy többoldalú megállapodások (WTO [2017]). A regionális integrációk klasszikus Balassa-féle csoportosítása² is kiemelt figyelmet szentel a tagországok kereskedelmének. Mi több, már a Jacob Viner nevével fémjelzett vámunió-elmélet is a kereskedelem oldaláról közelítette az integrációkat. Természetesen Viner [1950] különbséget tett kereskedelemteremtés³ és kereskedelemeltérítés között, amelyek egyenlege adhatja az integrációból származó hasznot (Kocziszy [2000], MacPhee–Sattayanuwat [2014]). Az ezredfordulót követően, de főként a 2008-as válság után a protekcionizmus újbóli megjelenése és a globalizáció lassulása tovább erősítette a regionális csoportosulások szerepét, amelyeknek legfontosabb tartalmi vonása a kereskedelem ösztönzése maradt (Bernek [2010]).⁴ A kereskedelmi nyitottság és a gazdasági növekedés közötti pozitív⁵ kapcsolat – Afrikára is – széles körben elfogadott és empirikusan is igazolt (Kim és szerzőtársai [2016], Manwa–Wijeweera [2016], Were [2015], Zahonogo [2017]), így mindenképpen érdemes vizsgálni, mely tényezők befolyásolják az integrációk kereskedelmének alakulását.

Az integrációk kereskedelmét befolyásoló általános tényezők

A nemzetközi szakirodalomban számos szerző vizsgálta már a regionális integrációk kereskedelmére ható tényezőket (lásd például Akhter–Ghani [2010], Geda–Seid [2015] vagy Stack–Pentecost [2011] munkáit), azonban az eredmények egyes tényezők esetén

¹ Emellett külön csoportban tartják nyilván a preferenciális kereskedelmi megállapodásokat (*Preferential Trade Arrangements, PTAs*), amelyek egyoldalú kereskedelmi kedvezményeket biztosítanak (WTO [2017]).

² Ma az integrációk csoportosítását több szempontból is közelítik, részletesen lásd Kang [2016] összegző munkáját.

³ Kereskedelemteremtésről akkor beszélünk, ha az integráció tagjai között a kereskedelmet gátló tényezők lebontása következtében nő a kereskedelem. Kereskedelemeltérítés esetén azonban a külső, integráción kívüli partnerekkel folytatott, hatékonyabb kereskedelmet helyettesítik drágább belső termékkel (MacPhee–Sattayanuwat [2014]).

⁴ A regionális integrációk kereskedelemre gyakorolt hatásával is számos irodalom foglalkozik, lásd Geldi [2012], MacPhee–Sattayanuwat [2014] vagy akár Saucier–Rana [2017] elemzését.

⁵ Mindazonáltal egyes tanulmányok kiemelik, hogy a kapcsolat nem egyértelmű, és a kereskedelem gazdasági növekedésre gyakorolt hatása hosszú távon csökken (Hur–Park [2012], Menyah és szerzőtársai [2014]).

nagyon heterogén képet mutatnak. Viszonylag egységes képet láthatunk a piac nagyságának és a jövedelmi helyzetnek a kereskedelemre gyakorolt hatásáról. A tanulmányokban – amelyek a piac nagyságát a GDP mértékével, a jövedelmi helyzetet az egy főre jutó GDP-vel ragadták meg – vagy külön-külön, vagy egymás szorozataként szerepeltették a változókat, kimutatva pozitív hatásukat az integrációk kereskedelmére (Ghosh–Yamarik [2004], Head és szerzőtársai [2010], Salisu–Ademuyiwa [2012], Udvari–Kis [2014]), viszont Iwanow–Kirkpatrick [2009] elemzésében a piac nagysága nem volt szignifikáns hatással.

A kereskedelmi partnerek egymástól mért távolsága – akár földrajzi, kulturális vagy gazdasági értelemben – szintén hatással van a kereskedelemre. A földrajzi távolságon egyfelől két ország fővárosának vagy fontos kereskedelmi központjának távolságát értik, amelynek értéke minél nagyobb, annál negatívabban hat a kereskedelem volumenére (Hoekman–Nicita [2011], Qureshi–Tsangarides [2013], Shepherd–Wilson [2009], Stack [2009], Udvari–Kis [2014]). Ezt inverz módon közelítve, ha a kereskedelmi partnerek rendelkeznek közös határral, az növelte az egymás közötti áruforgalmat (Coulibaly [2007], Iwanow–Kirkpatrick [2009]), illetve nem gyakorolt szignifikáns hatást (Head és szerzőtársai [2010], Hoekman–Nicita [2011], Shepherd–Wilson [2009]).

Másfelől a földrajzi távolság mint a szállítási költségeket közelítő mutató jelentőségének erodálódását vetíti előre, hogy az infokommunikációs technológia és a közlekedési infrastruktúra dinamikus fejlődésével a klasszikus értelemben vett földrajzi tér leszűkült (Csizmadia [2016]). Az afrikai kontinensen azonban a szállítási infrastruktúra hiánya még mindig komoly gátja a kereskedelemnek (Erdősi [2012b]), ezáltal a tengertől való elzártság is negatív hatással lehet (Ghosh–Yamarik [2004], Qureshi–Tsangarides [2013]). Shepherd–Wilson [2009] a közlekedési infrastruktúra, illetve az infokommunikációs technológia fontosságát a Délkelet-ázsiai Nemzetek Szövetségének (Association of Southeast Asian Nations, ASEAN) tagországai közötti kereskedelemben emelte ki, mivel a közlekedés fejlesztése hozzájárulhat a belső kereskedelem fejlesztéséhez. Szintén a szállítási hiányosságokra hívja fel a figyelmet Hoekman–Nicita [2011] is, de emellett hangsúlyozza, hogy az alacsony jövedelmű országok még előnyben részesítik a vámjellegű eszközöket, amelyek a kereskedelemre korlátozó hatást fejtenek ki. Ugyanakkor a vámjellegű bevételek komoly részarányt tesznek ki az adóbevételekben, így a kereskedelmi akadályok lebontásából származó bevételkiesést más forrásból kell pótolni, rávilágítva a külső források szerepére (Gnangnon [2016]).

A kulturális közelséget közelíthetjük a közös nyelv és – Afrika jelentős gyarmatbirodalmi múltja miatt – a közös gyarmatosító felől is. A közös nyelvet beszélő országoknak többnyire a gyarmatosítójuk közös volt, növelve ezzel a kereskedelmi együttműködésük szorosságát (Coulibaly [2007]), azonban a koloniális kapcsolatok fokozatos gyengülése is látszik az üzleti kapcsolatokon (Head és szerzőtársai [2010], Shepherd–Wilson [2009]).

A gazdasági közelséget megfoghatjuk a közös valuta használatával, amely élénkítheti az integrációk belső kereskedelmét (Glick–Rose [2016], Udvari [2014a]). Qureshi–Tsangarides [2013] az árfolyamrendszerek oldaláról közelített: egyfelől megállapította,

hogy a valutauniók léte és a fix árfolyamrendszer ösztönzi a kereskedelmet – Afrikát kétszer annyira, mint a világ többi részét. Másfelől a globalizációval a valutauniók keresletösztönző hatása fokozatosan gyengül (Sousa [2012]). Salisu–Ademuyiwa [2012] egy konkrét valutaunió, a Nyugat-afrikai Monetáris Övezet (*West African Monetary Zone*, WAMZ) esetében modellezte a tagországok közötti bilaterális kereskedelmet a 2005–2010 közötti időszakban. Az eredmények alapján a piac mérete és a politikai stabilitás szignifikánsan növelte a kereskedelmet, míg az országok közötti távolság negatívan hatott. Az integráció megalakítása eltérő módon befolyásolta a tagországokat, míg Nigéria és Gambia esetében kereskedelemteremtésről, addig Ghána és Guinea esetében kereskedelemeltérítésről beszélhetünk.

A regionális integrációk létrehozása tehát komoly hatással lehet a kereskedelemre (Musila [2004]). Coulibaly [2007] két ázsiai, három latin-amerikai és két szubszaharai integrációban vizsgálódott: a vizsgált időszakban (1960–1999) a Dél-ázsiai kedvezményes kereskedelmi megállapodás (*South Asian Preferential Trading Arrangement*, SAPTA) kivételével minden integráció léte pozitív hatást gyakorolt az országok közötti áruforgalomra. A SAPTA negatív hatása a szerző szerint az India és Pakisztán közötti feszültségre vezethető vissza. Afesorgbor–Bergeijk [2011] már csak afrikai mintát használva a Nyugat-afrikai Államok Gazdasági Közösségének (*Economic Community of West African States*, ECOWAS) és a Dél-afrikai Fejlesztési Közösségnek (*Southern African Development Community*, SADC) a kereskedelmét elemezte 1995 és 2006 között. Mindkét integráció hatása pozitív volt a kereskedelemre, de az SADC-tagság erősebben hatott. Hasonló eredményre jutott Kis [2014] is: elemzése szerint a Kelet-afrikai Közösség megalakítása erősebben ösztönözte a tagok közötti exportot, mint a Dél-afrikai Vámunió. Ezzel összhangban a regionalizmus fontosságára már számos nemzetközi intézmény, sőt az Európai Unió fejlesztéspolitikája is felhívta a figyelmet, hiszen az integrációknak számos pozitív hatásuk lehet. A nagyobb piac jobb alkupozíciót teremt a külső tagokkal szemben, méretgazdaságossági előnyökkel járhat, sőt több működtőtökét vonzhat. A tenger-től elzárt országok hatékonyabban kapcsolódhatnak be a kereskedelembé, javulhat az erőforrások elosztása, a közös érdekek jobban érvényesülhetnek, és az integráció a strukturális átmenethez is hozzájárulhat (Geda–Seid [2015], Hartzenberg [2011], Tarrósy [2007], UNECA [2016], WTO [2011]).

Mindazonáltal Afrikában számos tényező hátráltatja az integrációk hatékony működését. Ezek között említhetők a gyakori katonai konfliktusok, az infrastrukturális hiányosságok, az integrációk közötti átfedettség, az elégtelen pénzügyi források vagy a politikai akarat hiánya (Erdősi [2012a], Longo–Sekkat [2004], Szent-Iványi [2010], Tarrósy [2010]). Annak ellenére, hogy Afrikában főként politikai megfontolásból csatlakoznak az integrációkhoz, később sokszor nem mutatnak hajlandóságot a vállalt kötelezettségek teljesítésére. Ennek oka nemcsak a szuverenitás elvesztéséhez kapcsolható, hanem a rövid távon nagy költséget jelentő vámbevételek kieséséhez is. Sőt Hofmeier [2003] a problémák tárgyalásakor külön kiemeli a rossz kormányzás csapdáját, gondolva itt a reformtörekvések megghiúsulására, az elavult elvek erőltetésére, illetve a felelősség nélküli, korrupt kormányzásra állami és tartományi szinten. Az integrációk életképességének alapvető tényezője a megfelelő infrastruktúra

megléte, ami támogatja az áruk akadálymentes áramlását. Afrikában a közúthálózat sok helyen szinte használhatatlan, illetve a főként még a gyarmati korban épült vasúthálózat nem fedi le az egész kontinenst, továbbá a karbantartás hiánya miatt állapotuk nem kielégítő (Erdősi [2012a]). Többek között ezekre az infrastrukturális hiányosságokra is megoldást jelenthetnek a külső forrásokból finanszírozott fejlesztések.

A külső források kereskedelemben betöltött szerepe a szubszaharai régióban

A szubszaharai régió számos területen fejlesztésre szorul. A régiós lakosság kétharmadának életszínvonala függ a mezőgazdasági szektortól, így elengedhetetlen az infrastruktúra fejlesztése, ami a mezőgazdaság termelékenységét is javíthatja, ezzel ösztönözve az export-termékösszetétel bővülését. Komoly fejlesztési lehetőség köthető az energiaszektorhoz is,⁶ ahogy az oktatás és az egészségügy előtt is kihívások sora áll (World Bank [2017]).

Az 1990-es évektől gyorsuló gazdasági növekedés a szubszaharai régióban a pénzügyi szolgáltatások és a kereskedelmi bankrendszer fejlődésével is társult. Mind a pénzügyi liberalizáció, a kapcsolódó reformok, az intézményi és szabályozói fejlesztések, mind a napjainkban terjedő, határon átnyúló, pánafrikai bankközi együttműködések is javították az afrikai bankszektor hatékonyságát. Természetesen ez régióként más és más képet mutat, hiszen a közép-afrikai régió bankfióki lefedettsége csekély, így a háztartások számára nem elérhetők a pénzügyi szolgáltatások, sőt a fennálló felügyeleti hiányosságok is problémát jelentenek.

Az afrikai kontinens számára szükséges fejlesztések saját tőkéből való finanszírozása a hazai és regionális bankrendszer alacsony tőkekoncentrációja miatt jelenleg még mindig nem megoldható (EIB [2015]). Elegendő hazai tőke hiányában pedig a külső források kiemelt szerepet töltenek be az afrikai országok gazdaságában (Amighini–Sanfilippo [2014], Erdősi [2012a]). Ezt alátámasztja az is, hogy már számos elemzés született a külső források kereskedelemre gyakorolt hatásáról (lásd Hühne és szerzőtársai [2014], Okodua–Olayiwola [2013], Mwakanemela [2014] és Udvari–Kis [2014] munkáit). A szakirodalomban a külső források között kiemelt figyelmet fordítanak a közvetlen működőtőke-befektetésekre, a segélyekre és a haza-utalásokra, sőt az e tényezők és a kereskedelem között lévő kapcsolatot is hangsúlyozzák, így tanulmányunkban is e tényezők szerint tekintjük át a kereskedelemre gyakorolt hatásokat (Fuchs és szerzőtársai [2014]).

Az afrikai országok számára a leghatékonyabb forrás a külföldi működőtőke-befektetés (*foreign direct investment, FDI*) lehet. A beáramló technológiai transzfer hozzájárulhat a termelékenység javulásához, a külföldi vállalatok jelenléte pedig növeli a versenyt, ami a hazai vállalatokat hatékonyságuk javítására ösztönözheti (Amighini–Sanfilippo [2014], Szent-Iványi–Vigvári [2012]). Az utóbbi évtizedekben

⁶ A háztartásoknak mindössze egyharmada van bekapcsolva az elektromos hálózatba, holott Afrikában nagy lehetőség rejlik a megújuló energia kiaknázásában, amely megoldást jelenthetne a problémára (World Bank [2017]). A megújuló energiaforrások Afrikában betöltött szerepéről részletesen lásd Morenth [2008] és Tarrósy [2010].

a szubszaharai régióba áramló működőtőke dinamikusan növekedett, de 2015-től lassulás figyelhető meg a befektetési dinamikában, amit a továbbra is fennálló rossz üzleti környezet, a súlyos strukturális problémák és a politikai, gazdasági kockázat magyaráz, sőt az utóbbi időszak súlyos cserearányromlása is tovább mélyít (*Okafor és szerzőtársai* [2015], *World Bank* [2017]).

A befektetések lassulását külső tényezők is magyarázzák, hiszen a legtöbb külföldi működőtőkét Kína, az Európai Unió és az Egyesült Államok biztosítja. Az új amerikai adminisztráció komoly bizonytalansági tényező a térséget illetően is, míg a legnagyobb befektetőnek számító Kína is strukturális problémákkal néz szembe. Emellett az afrikai országokba irányuló működőtőke eloszlása sem egyenletes, hiszen az ázsiai tőkebefektetések főként az ásványi nyersanyagban gazdag országokba áramlanak. Ezt hangsúlyozza *Asiedu* [2006] is, mely szerint a nagy helyi piacok, az erőforrással való ellátottság, a jó infrastruktúra, az alacsony infláció és a kiszámítható jogi és befektetői környezet⁷ pozitív hatással van a külföldi működőtőke beáramlására, míg a korrupció és a politikai instabilitás ellentétes hatást vált ki, ezáltal az exportot is negatívan érinti (*Moussa és szerzőtársai* [2016]).

A regionális integrációk léte pozitív hatással lehet a működőtőke beáramlására. A közös szabályok erősíthetik a politikai stabilitást, ösztönözve a tagokat a demokratikus választások lefolytatására (*Asiedu* [2006], *Jaumotte* [2006], *Medvedev* [2012]). A regionális integrációk potenciálisan nagyobb piacot jelentenek, és a beáramló működőtőke a technológia fejlesztésén keresztül, főként az alacsony technológiát igénylő iparágakban – például a mezőgazdasági termékek feldolgozása és a textilipar esetében –, bővítheti az exporttermékek körét, ami a belső kereskedelem növekedéséhez is hozzájárulhat (*Amighini–Sanfilippo* [2014], *Moussa és szerzőtársai* [2016]). A nagyobb kereskedelmi nyitottság és a beáramló tőke egyfelől a gazdasági növekedést is ösztönözheti (*Adams–Opoku* [2015], *Tahir és szerzőtársai* [2015]), másfelől az eltérő fejlettségi szintből következően egyes tagországokban nagyobb lehet a hatás, mivel a kvalifikáltabb munkaerő és a stabilabb pénzügyi környezet több működőtőkét vonzhat, a többi tagország kárára (*Jaumotte* [2004], *Longo–Sekkat* [2004]).

A külföldi működőtőke mellett a segélyek azok, amelyeket kereskedelmi célok elérésére is alkalmaznak, sőt még mindig ez a támogatási forma teszi ki az Afrikába érkező külső források tetemes hányadát. Ennek egy fajtáját képviselik a hivatalos fejlesztési támogatások (*Official Development Assistance*, ODA), amelyek az alacsony és közepes jövedelmű országok részére nyújtott segélyek.⁸ A segélyek fordíthatók szociális és humanitárius célokra, a jó kormányzás kialakítására, továbbá termelői és infrastrukturális beruházásokra. A segélyeket elsősorban a OECD Fejlesztési Segítségnyújtási Bizottsága (*Development Assistance Committee*, DAC) alakítja, amely a nyugati világ

⁷ *Adjasi és szerzőtársai* [2012] a jól működő helyi pénzpiacok fontosságára hívja fel a figyelmet, hiszen az afrikai országokba áramló működőtőke kapcsolatot mutat a magánszektor hitelfelvételével és megtakarításaival, ami csak a funkcióit megfelelően ellátó pénzügyi rendszer keretein belül lehetséges.

⁸ A Világbank besorolása szerint az egy főre jutó GNI alapján alacsony jövedelmű országok: 0–1025 dollár, alsó-közepes jövedelmű országok: 1026–4035 dollár, felső-közepes jövedelmű országok: 4036–12 475 dollár (*World Bank* [2016]).

legnagyobb donorait tömörítő szervezet, jelenleg 30 tagországgal (*Udvari és szerzőtársai* [2017]). Emellett ma már az úgynevezett feltörekvő donorok (Kína, India, Brazília, Szaúd-Arábia, Egyesült Arab Emírségek, Kuvait) is fontos szerepet töltenek be a segélyezésben (*Udvari* [2014b], *Udvari és szerzőtársai* [2017]). Kína fontossága kiemelt, sőt az afrikai országok bizonyos területeken előnyben is részesíthetik a kínai tőkét, mert a kínai segélyezés lefektetett alapelvei közé tartozik a belügyekbe való be nem avatkozás és a recipiens országok szuverenitásának tiszteletben tartása.⁹

Továbbá *Swedlund* [2017] kiemeli, hogy ez csak alternatívát kínál az afrikai országoknak, és nem jár együtt a hagyományos DAC-donorok afrikai szerepvállalásának csökkenésével, hiszen olyan területeken, mint az egészségügy és az oktatás fejlesztése, a DAC-donorok szerepe továbbra is kiemelt jelentőségű. A segélyezés jellegét tekintve Kína csak konkrét projekteket segélyez, ellentétben a nyugati donorok programalapú támogatásaival,¹⁰ amelyek a kínai segélyezés volumenének nyomon követését is nehezítik (*Udvari–Pontet* [2015], *Vári* [2016]). A növekvő szükségletű Kína számára Afrika elsősorban nyersanyagforrás, amit alátámaszt az a tény is, hogy a kínai segélyekből megvalósított infrastrukturális beruházások nagy hányada az energiaszektorhoz köthető (*Swedlund* [2017], *Vári* [2016]). Mindazonáltal ezek a fejlesztések elengedhetetlen alapot jelentenek Afrika hosszú távú fejlődéséhez (*Tarrósy* [2013]). Vagyis az afrikai országok számára is lehet pozitív a kínai jelenlét, ahogy az Egy övezet–egy út kezdeményezés is,¹¹ ugyanis a regionális közlekedési hálózatok létrehozásával és az elmara-dott területek iparosításával Kína olyan területen segíti Afrikát, amelyre a belső forrás hiánya miatt nem lenne lehetőség (*Czirják és szerzőtársai* [2015]).

Hailu [2011] a hivatalos fejlesztési támogatások (ODA) hatását vizsgálta a szubszaharai országok kereskedelmére, és kimutatta, hogy ezen támogatásoknak pozitív hatásuk volt az importra és negatív az exportra, ami azt mutatja, hogy a segélyek inkább ellátási célokat szolgálnak, és nem a termelőkapacitások kiépítését. Hasonló eredményre jutott *Adom* [2012] vizsgálata is, amely szerint a Nyugat-afrikai Államok Gazdasági Közössége (ECOWAS) esetében a hivatalos fejlesztési támogatások inkább akadályozták az egy főre jutó kibocsátás növekedését, és fokozatosan függővé tették az országokat a külföldi donoroktól, ezzel egyáltalán nem ösztönözve a kereskedelmi infrastruktúra kiépítését. Az integráción belüli kereskedelem viszont kedvezően hatott a kibocsátás alakulására.

A WTO hongkongi miniszteri konferenciájának keretében, a hivatalos fejlesztési támogatásokon belül az Aid for Trade (AfT) program részleteit 2006-ra határozták meg. A program fő célja, hogy segítse a legkevésbé fejlett országok exportnövekedését, bekapcsolva őket a multilaterális kereskedelmi rendszerbe. Ehhez támogatja a kereskedelmi

⁹ 2000 és 2011 között Egyenlítői-Guinea a segélyeinek 83 százalékát Kínától kapta, illetve Mauritánia és Mauritius segélyeiben is 60 százalékot tettek ki a kínai segélyek (*Vári* [2016]).

¹⁰ A kínai projektalapú segélyezésről részletesen lásd *Vári* [2016], a programalapú segélyezésről általában lásd *Udvari–Pontet* [2015].

¹¹ A kínai vezetés 2013-ban jelentette be az Új selyemút (több szárazföldi és egy tengeri útvonal) elképzelését, amelynek megvalósításával egy 64 országot érintő gazdasági övezet jönne létre, összekötve Kínát Európával. A kezdeményezés számos infrastrukturális beruházást foglal magában, amelyek Afrikát is kiemelten érintik (*Novoszáth* [2016]).

infrastruktúra és a termelési kapacitások kiépítését, illetve ösztönzi a kereskedelem fejlesztését és a vitás ügyek hatékony megoldását (Udvari [2013]).

Vijil [2014] az 1995 és 2005 közötti időszakot vizsgálta, és kimutatta, hogy a beáramló AfT-támogatás pozitív hatással van a regionális integrációk kereskedelmére, ami mind a fejlődő–fejlődő, mind a fejlődő–fejlett országok közötti csoporthatásokra igaz.

Az AfT céljai alapján kategóriákra bontva a támogatásokat, a kereskedelmi infrastruktúra fejlesztésére adott segélyek hatottak leginkább a kereskedelemre. Berrittella–Zhang [2014] az AfT hatását vizsgálta a kereskedelemre, a jövedelemre és a jólétre. Összességében mindhárom esetben sikerült pozitív hatást kimutatni, illetve a segélyek segítettek enyhíteni a jövedelmi egyenlőtlenségeket a fogadó országokban, de ez régióként és az AfT-támogatás fajtájaként eltérő képet mutatott. Mi több, az AfT-támogatásoknak nem sikerült kompenzálni a kereskedelmi akadályok lebontásából eredő vámbevétel-csökkenést (Gnangnon [2016]). Udvari–Kis [2014] vizsgálta az AfT-nek egy konkrét integráció belső kereskedelmére gyakorolt hatását. A szerzőpáros szerint a Nyugat-afrikai Államok Gazdasági Közösségébe (ECOWAS) áramló AfT csökkenti a tagországok közötti exportot, vagyis feltételezhető, hogy a segély kötött forrásként működik, ami a donor országok számára határoz meg kötöttségeket.

A külföldi működőtőke-befektetések és a segélyek mellett a hazautalásokra is mint lehetséges finanszírozási forrásra tekintenek (Erdősi [2012a], Eregha [2012]). A hazautalások a háztartások rendelkezésre álló jövedelmét növelik, így a növekvő fogyasztáson keresztül hozzájárulhatnak a gazdasági növekedéshez. Sőt az importalapú háztartási kereslet növekedése a külkereskedelem élénkülését segítheti (Lim–Simmons [2015], Tahir és szerzőtársai [2015]). A globalizáció és a fejlett országok előregedő társadalma fokozatosan igényt teremt a bevándorló munkaerőre, így a hazautalások egyre nagyobb szerepet tölthetnek be a küldő ország gazdasági fejlődésében. A működőtőkével és segélyekkel összehasonlítva a hazautalások időbeli alakulása sokkal stabilabb: nem reagálnak érzékenyen a politikai ingadozásokra, a fogadó ország pénzügyi fejlettsége és üzleti környezete sem lényeges, ellentétben a külföldi működőtőkével (Coulibaly [2015], Okodua–Olayiwola [2013]). Ezért a szubszaharai régiónak is fontos bevételi forrása, amit mutat, hogy az ezredforduló óta dinamikusan növekszik a régióba áramló hazautalások mennyisége: 2000 és 2015 között közel megkilencszereződött az értéke, megközelítve ezzel a segélyek mértékét (WDI [2017]).

A szakirodalmi áttekintés alapján a külföldi működőtőke-befektetések jelenthetik a leghatékonyabb forrást a kereskedelem ösztönzése terén. A hazautalások fontosságát viszonylagos stabilitásuk adja. A segélyek kiemelt forrást jelentenek a szubszaharai régió számára, ennek ellenére kereskedelemre gyakorolt hatásuk nem egyértelmű. Ezért érdemes megvizsgálni a Kelet-afrikai Közösségbe áramló külső források alakulását és a belső kereskedelemre gyakorolt hatását. Természetesen ahhoz, hogy reális esély mutatkozzon az integrációk belső kereskedelmének növelésére, a megfelelő exportstruktúra is szükséges, ahogy azt az IMF [2017] is hangsúlyozza, így elengedhetetlen elemezni a kereskedelem összetételét is.

Az afrikai regionális integrációk belső kereskedelmének alakulása

A gyarmati korszakot követően függetlenné vált afrikai országok a regionális integrációk alakítását fejlesztéspolitikájuk szerves részének tekintették. Így ma Afrikában számos integráció működik, és minden afrikai ország tagja legalább egy integrációnak. Afrika jelenlegi geopolitikai képét a korábbi gyarmattartó európai hatalmak rajzolták meg, aminek eredménye, hogy sok kicsi, piaccal alig rendelkező és a tengerparttól elzárt ország jött létre, így a termelésben és a termelési tényezők felhasználásában a méretgazdaságossági előnyök nem érvényesültek. Ezért már a korai regionalizáció korában elődleges cél a méretgazdaságosság megteremtése és a szétagoltság megszüntetése volt. A jövőbeli gazdasági és politikai egységre úgy tekintettek, mint ami teret adhat az iparosításra és a gazdasági fejlődésre (WTO [2011]).

Ezzel ellentétben az 1960-as és az 1970-es években az afrikai országok közötti csoportosulások tagjai importhelyettesítő politikát folytattak,¹² és az integrációt arra használták, hogy növeljék a termelési kapacitásokat, amit a nagyobb piac biztosított is. Természetesen ezzel csak negatív hatást sikerült elérni, hiszen a tagok a sokkal hatékonyabb harmadik országoktól származó importjukat építették le, sőt a bezárkózás politikája elválasztotta egymástól a hazai és a külpiacokat. Ez a technológiatranszfer hiánya miatt gátolta a hazai piacok versenyképességének kialakulását, fejlődését. A technológiatranszfer hiánya következtében az infrastruktúra és a banki szolgáltatások szegényesek maradtak, ami nagymértékben növelte a tranzakciós költségeket (Shams [2003]).

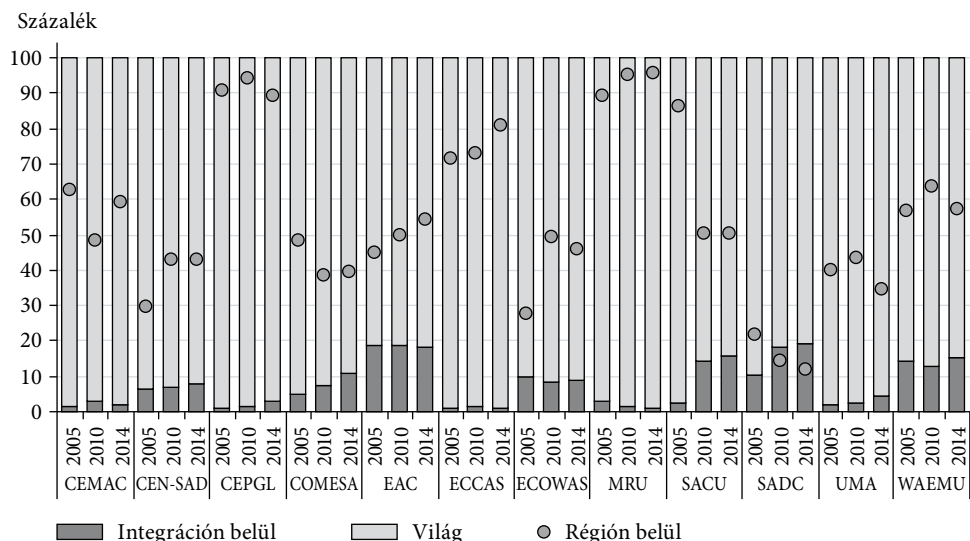
Az integrációk már megalakulásukkor fontos célként tűzték ki a tagországok közötti kereskedelem növelését. A belső kereskedelem alakulása integrációnként más és más képet mutat. Ha a teljes export arányában vizsgáljuk az integrációk belső exportját, akkor főként a kontinens déli és keleti részén a Kelet-afrikai Közösség (EAC), a Dél-afrikai Fejlesztési Közösség (SADC) és a Dél-afrikai Vámunió (SACU) mutat nagyobb aktivitást. Továbbá még a Nyugat-afrikai Gazdasági és Monetáris Unióban (*West African Economic and Monetary Union, WAEMU*) haladja meg a tagországok közötti export a teljes export 10 százalékát, amihez a használt közös valuta is hozzájárul (Udvari [2014a], Udvari–Kis [2014]). Ugyanakkor a közép-afrikai belső kereskedelem elenyésző, ahogy azt a Közép-afrikai Államok Gazdasági Közösségének (*Economic Community of Central African States, ECCAS*) adatai is mutatják (1. ábra).¹³

¹² Az importhelyettesítő politika lényege, hogy az importot megpróbálják a minimumra leszorítani, és a korábban importált termékeket próbálják saját maguk előállítani (Shams [2003]).

¹³ Az eddig nem említett integrációk: Arab Maghreb Unió (*Arab Maghreb Union, UMA*), Környékös Fejlesztési Hatóság (*Intergovernmental Authority On Development, IGAD*), Közép-afrikai Gazdasági és Monetáris Közösség (*Economic and Monetary Community of Central Africa, CEMAC*), Mano Folyó Menti Országok Uniója (*Mano River Union, MRU*), Nagy Tavak Országainak Gazdasági Közössége (*Economic Community of the Great Lakes Countries, CEPGL*), Száhel-szaharai Államok Közössége (*Community of Sahel-Saharan States, CEN-SAD*).

1. ábra

Az afrikai regionális integrációk exportpartnereinek megoszlása az integráció teljes exportjának százalékában, 2005, 2010, 2014

Rövidítések: CEMAC – Közép-afrikai Gazdasági és Monetáris Közösség, CEN-SAD – Száhel-szaharai Államok Közössége, CEPGL – Nagy Tavak Országainak Gazdasági Közössége, COMESA – Kelet- és Dél-afrikai Közös Piac, EAC – Kelet-afrikai Közösség, ECCAS – Közép-afrikai Államok Gazdasági Közössége, ECOWAS – Nyugat-afrikai Államok Gazdasági Közössége, MRU – Mano Folyó Menti Országok Uniója, SACU – Dél-afrikai Vámunió, SADC – Dél-afrikai Fejlesztési Közösség, UMA – Arab Maghreb Unió, WAEMU – Nyugat-afrikai Gazdasági és Monetáris Unió.

Megjegyzés: RÉGIÓN BELÜLI EXPORT: az integrációhoz nem tartozó afrikai országokba irányuló export; VILÁG: az integrációk teljes exportja, leszámítva a belső, tagországok közötti exportot.

Forrás: UNCTADStat [2017] adatai alapján saját szerkesztés.

Ahhoz, hogy teljes képet kapjunk az integrációk kereskedelméről, elengedhetetlen az export áruszerkezetének áttekintése. Az 1. táblázatban az afrikai regionális integrációk exportkoncentrációs indexei szerepelnek, kiemelve azokat az adott integrációban részt vevő országokat, amelyeknek a legmagasabbak, illetve a legalacsonyabbak az indexei. A piaci koncentráció mérésére a Herfindahl–Hirschmann-index¹⁴ szolgált (UNCTADStat [2017]).

Integrációs szinten magas exportkoncentrációs értéket¹⁵ a CEMAC (0,67) és az ECCAS (0,8) esetében láthatunk (1. táblázat). A CEMAC országainak exportja

¹⁴ A Herfindahl–Hirschmann-index 0 és 1 között vehet fel értékeket. Ha értéke 1-hez közelít, akkor beszélünk nagyon koncentrált piacról, vagyis az ország exportjában nagyon függ egyetlen terméktől, termékcsoporttól.

¹⁵ Az importkoncentrációs indexek értéke számottevően kisebb az exportkoncentrációs indexekhez viszonyítva, hiszen a saját fogyasztás kielégítéséhez szélesebb termékskálát kell importálni (UNCTADStat [2017]).

1. táblázat

Az afrikai regionális integrációk exportkoncentrációs indexe, 2014

Integráció	Integrációs szinten	Legmagasabb	Legalacsonyabb
CEMAC	0,67	Csád: 0,91	Közép-afrikai Köztársaság: 0,36
CEN-SAD	0,42	Bissau-Guinea: 0,94	Tunézia: 0,15
CEPGL	0,37	Ruanda: 0,44	Burundi: 0,36
COMESA	0,24	Líbia: 0,77	Egyiptom: 0,16
EAC	0,12	<i>Ruanda: 0,44</i>	<i>Uganda: 0,19</i>
ECCAS	0,80	Angola: 0,96	Közép-afrikai Köztársaság: 0,36
ECOWAS	0,56	Bissau-Guinea: 0,94	Togo: 0,18
IGAD	0,19	Szudán: 0,64	Dzsibuti: 0,17
MRU	0,28	Libéria: 0,5	Elefántcsontpart: 0,36
SACU	0,12	Botswana: 0,82	Dél-afrikai Köztársaság: 0,12
SADC	0,27	Angola: 0,96	Dél-afrikai Köztársaság: 0,12
WAEMU	0,24	Bissau-Guinea: 0,94	Togo: 0,18

Forrás: UNCTADStat [2017] adatai alapján saját szerkesztés.

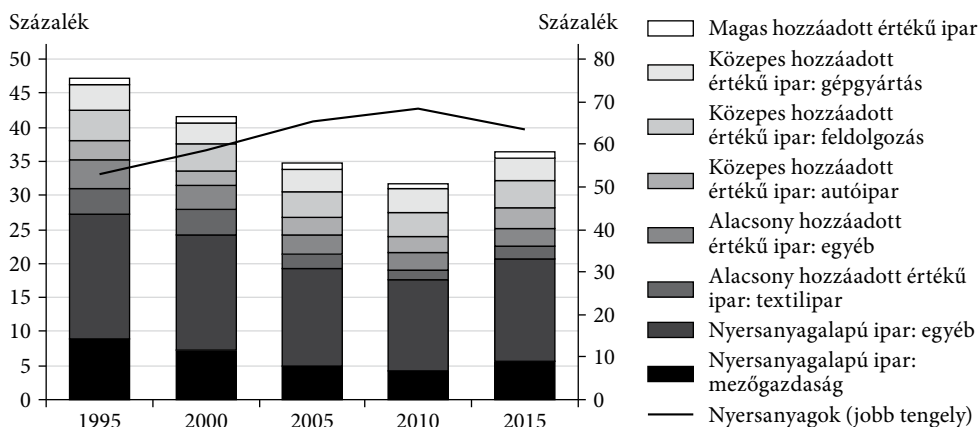
nagyon egyoldalúnak mondható, hiszen a teljes export 85 százaléka energiahordozó, azon belül is kőolaj, amelyet a csoportosulás három tagja – Kamerun, Csád (0,91), Egyenlítői-Guinea – exportál. Míg a Közép-afrikai Köztársaság exportja a mezőgazdasági termékek (kávé, tea, kakaó, gyümölcsök) és a fémek között oszlik meg. A legtöbb integráció esetében tapasztalt magas exportkoncentrációs mutató általában a kőolajexportnak (Angola, Nigéria, Líbia), a nemesfém vagy más színesfémek exportjának (Botswana, Kongói Demokratikus Köztársaság) vagy a mezőgazdasági termékek (Ruanda, Elefántcsontpart, Bissau-Guinea) exportjának köszönhető. Viszont a Kelet-afrikai Község (EAC) alacsony exportkoncentrációs indexe (0,12) mutatja, hogy megvan az alapja a belső kereskedelem ösztönzésének, hiszen az exporttermékek széles skálát fednek le (1. táblázat).

Az afrikai országok főként elsődleges, nyerstelemeket exportálnak, és csak kisebb arányban feldolgozott, ipari termékeket, azok esetében is elsődlegesen textilárúkat vagy olyan termékeket, amelyeket nem tőkeintenzív, hanem munkaintenzív termelési eljárással állítanak elő (2. ábra).

A magas hozzáadott értéket képviselő ipartermékek a teljes exportnak csak a 2 százalékát teszik ki. Az export összetételében azonban 2010-ben megfigyelhető egy trendforduló, hiszen míg 1995-től a nyersanyagexport növekedett dinamikusán, addig 2015-ben már az iparcikkek aránya nőtt, főként az autóiparnak és az élelmiszeriparnak köszönhetően. Ugyanakkor még mindig jelentős helyreállítási lehetőség rejlik az exportszerkezetben az 1995-ös évhez képest.

2. ábra

A szubszaharai országok exportösszetételének alakulása százalékban, 1995–2015

Forrás: UNCTADStat [2017] adatai alapján saját szerkesztés.

A Kelet-afrikai Közösség sajátosságai

A Kelet-afrikai Közösség megalapításáról szóló szerződést 1999. november 30-án írta alá a három alapító állam – Kenya, Tanzánia és Uganda –, és 2000. július 7-én lépett életbe.¹⁶ A másik két tagország – Ruanda és Burundi – 2007. július 1-jétől teljes jogú tagjai a csoportosulásnak, amelynek székhelye a tanzániai Arushában található. 2016 szeptemberében a Kelet-afrikai Közösség Afrika legfiatalabb államával, Dél-Szudánnal írt alá csatlakozási szerződést, és külön programot dolgozott ki, hogy segítse Dél-Szudán¹⁷ integrálódási folyamatát (EAC [2017]). Az integráció céljai között kiemelt figyelmet szentel a belső kereskedelem ösztönzésének és a külső tagokkal szembeni fellépésnek, amelynek következtében 2005-ben az integráció elérte a vámunió szintjét, majd 2010 óta már közös piacként működik (Debrun és szerzőtársai [2010], EAC [2017]).

A következő lépcsőt jelentő monetáris unió létrehozásához az EAC már 2010-ben kérte az Európai Központi Bank iránymutatását a létrehozandó intézményrendszerrel (Kelet-afrikai Központi Bank) és a konvergenciakritériumokkal¹⁸ kapcsolatban (Debrun és szerzőtársai [2010]). Sőt Tarrósy [2011] már a politikai föderatív rendszer

¹⁶ A Kelet-afrikai Közösséget először 1967-ben alapították, de akkor csak 10 évig működött (EAC [2017]). A hanyatlás okaként Tarrósy [2007] az eltérő politikai ideológiát, az igazságtalan elosztási politikát, a közös gazdasági stratégia hiányát és az 1970-es években a térség országai között kialakult fegyveres konfliktusokat jelölte meg.

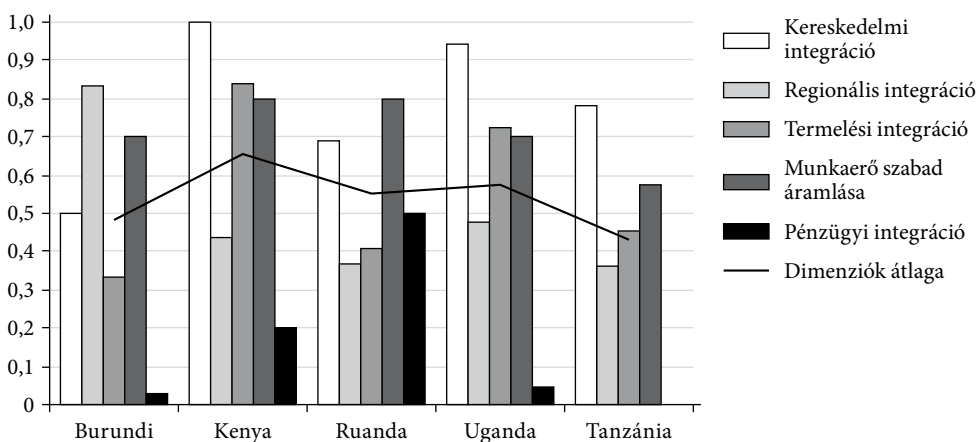
¹⁷ A statisztikai vizsgálatunkban Dél-Szudán még nem szerepel, mivel az elemzési időszakban még nem volt tag.

¹⁸ A tagországok 2013. november 30-án aláírták a hivatalos szerződést, amely már a konvergenciakritériumokat is tartalmazza: maximum 8 százalékos infláció, a költségvetési deficit nem haladhatja meg a GDP 3 százalékát, az államadósság nem haladhatja meg a GDP 50 százalékát, illetve a nemzeti tartalékoknak le kell fedniük 4 és fél havi importot (EAC [2017]).

kiépítését is felveti. A Kelet-afrikai Közösség tagországainak integráltságát¹⁹ elemezve láthatjuk, hogy a kereskedelmi dimenzióban és a munkaerő szabad áramlása terén mutatják a tagországok a legszorosabb együttműködést, melyet a közös piac meg is követel. Az országok közötti infrastruktúra és termelési integráció terén már gyengébb a kooperáció, míg a pénzügyi rendszer integráltsága a leggyengébb, ami mutatja, hogy a sikeres monetáris integráció még várat magára. A tagországok közül Kenya a leginkább együttműködő, míg Tanzánia a legkevésbé integrált (3. ábra).

3. ábra

A Kelet-afrikai Közösség tagországainak integráltsági indexe, 2016

Megjegyzés: az integráltsági index 0 és 1 között vehet fel értékeket, ahol az 1 jelenti a teljes integráltságot az egyes dimenzióknál figyelembe vett mutatók esetén.

Forrás: UNECA [2016] alapján saját szerkesztés.

Ha *Palánkai* [2011] integrációérettséggel²⁰ kapcsolatos módszertanának keretében vizsgáljuk a Kelet-afrikai Közösséget, akkor a monetáris integrációhoz kapcsolódó konvergenciakritériumok az alapot megadhatják a tagsági konvergenciához, de nem elegendők a hatékony együttműködéshez. Dél-Szudán csatlakozása pedig további kérdéseket is felvet. Ugyanakkor *Palánkai* [2011] kiemeli, hogy a kereskedelmi együttműködések sikerességének az integrációérettség kevésbé szükséges feltétele, amit a tagországok kereskedelmi dimenzióban vett magas integráltsága is mutat, ezzel alátámasztva a kereskedelem vizsgálatának létjogosultságát.

Ha a Kelet-afrikai Közösséget a többi afrikai regionális integrációhoz hasonlítjuk, mind a kereskedelmi integrációt, mind a dimenziók átlagát tekintve az EAC

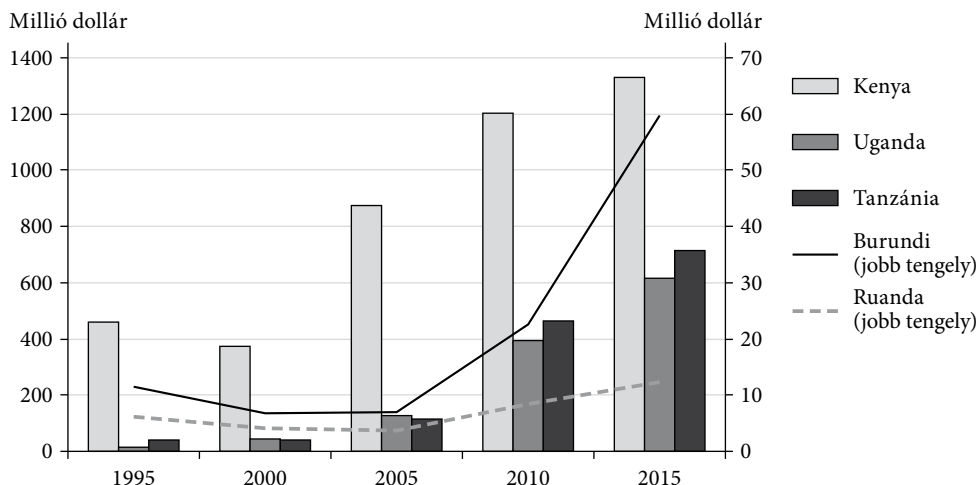
¹⁹ Az ENSZ afrikai szervezete, az UNECA 16 indikátort 5 dimenzióba csoportosítva vizsgálta meg az afrikai regionális együttműködések integráltságát. Az indikátorok között olyan tényezők szerepeltek, mint a belső kereskedelem mérete, a helyi valuták konvertibilitása, az importvámok mértéke, a regionális repülőjáratok aránya vagy az országok közötti közlekedési rendszer kiépítettsége (UNECA [2016]).

²⁰ *Palánkai* [2011] módszertana szerint egy ország akkor integrációérett, ha az integrációból származó haszna meghaladja a költségeit. Az integrációérettséget négy – gazdasági, politikai, társadalmi és intézményi – dimenzió eredőjeként vizsgálhatjuk (Endrődi-Kovács [2013]).

kiemelkedik az integrációk közül (UNECA [2016]). Ezt belső kereskedelmének alakulása is alátámasztja, hiszen belső kereskedelmük növekszik, és a növekedés dinamikája a vámunió bevezetésével, 2005-től tovább erősödött (4. ábra).

4. ábra

A Kelet-afrikai Közösség belső kereskedelmének alakulása, 1995–2015 (millió dollár, folyó áron)

Forrás: UNCTADStat [2017] adatai alapján saját szerkesztés.

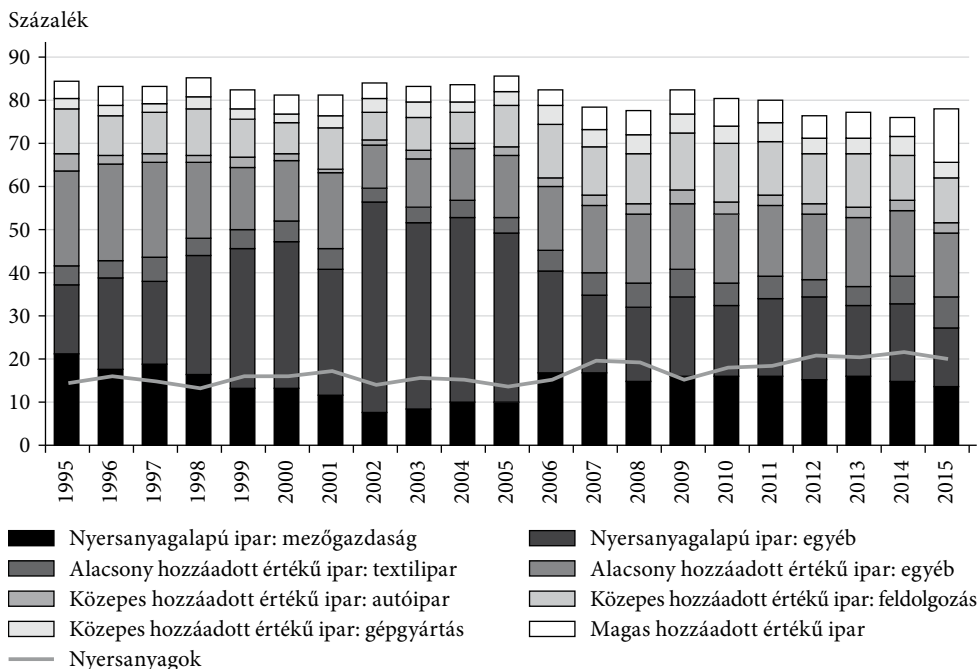
Az integráció megalakítása kedvezően hatott a belső kereskedelemre, amit *MacPhee–Sattayanuwat* [2014] elemzése is alátámaszt. A szerzőpáros statisztikai modell segítségével a regionális integrációk létének hatását vizsgálta az integrációk belső kereskedelmére, illetve a harmadik országokkal folytatott exportra és importra vonatkozóan 1981 és 2008 között. Az eredmények szerint a Kelet-afrikai Közösség tagjai közötti kereskedelem 226 százalékos növekedése az integráció megalakításának köszönhető, ami a kereskedelemre vonatkozóan az EAC tagjainak integrációérettségét támaszthatja alá.

A belső kereskedelem összetétele pedig rámutat, hogy egyre kisebb részt tesz ki a belső exporton belül a nyersanyagokhoz kapcsolódó termékek aránya, míg a közepes hozzáadott értékű termékek, sőt 2015-ben már a magas hozzáadott értékű termékek is nagyobb részesedést értek el (5. ábra).

Ha termékenként külön elemezzük az export szerkezetét 1995 és 2015 között, látható, hogy az élelmiszerek és az élő állatok stabilan a teljes export 10 és 20 százaléka között ingadoznak, míg az üzemanyagokat nem tartalmazó nyersanyagok, a szeszes ital és a dohánytermékek, illetve az állati és növényi olajok is tartósan 5-5 százalékos részarányt tesznek ki (6. ábra). Ezzel ellentétben a kőolajszektorhoz kapcsolódó üzemanyagok és kenőanyagok kereskedelme visszaesést mutat, míg az ipari termelés részaránya fokozatosan növekszik. Az ipari termékek exportján belül a gépgyártás és a szállítóeszközök mutatják a legnagyobb élénkülést, ami annak is köszönhető,

5. ábra

A Kelet-afrikai Közösség belső exportösszetételének alakulása hozzáadott érték alapján, 1995–2015 (százalék)

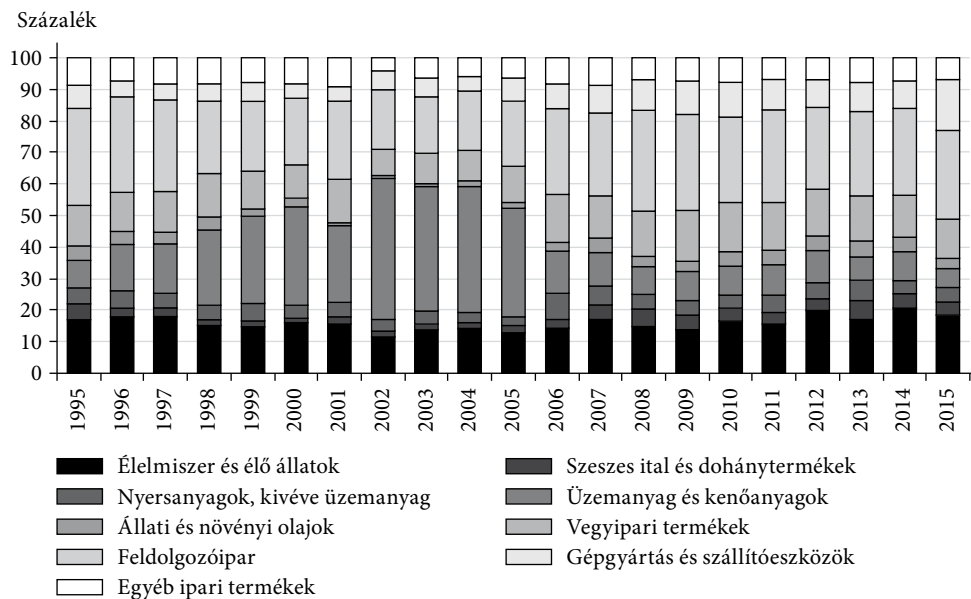
Forrás: UNCTADStat [2017] adatai alapján saját szerkesztés.

hogy ez a szektor a külföldi működőtőke-befektetők kiemelt célterülete (E&Y [2017]). Ebből következően nemcsak a kifelé irányuló export szerkezetét javítja, hanem a belső áruszerkezetet is diverszifikálhatja. Sőt a technológiai hatékonyság javulását vetítheti előre, ami a versenyképességet is növelheti, és tovább ösztönözheti a belső kereskedelmet, akár az EAC-on belül, akár régiós szinten (Geda–Seid [2015]).

Az afrikai regionális integrációk már felismerték, hogy Afrikán belül is fontos az összefogás, így 2006-ban a Kelet-afrikai Közösség a Kelet- és Dél-afrikai Közös Piacca (Common Market for Eastern and Southern Africa, COMESA) és a Dél-afrikai Fejlesztési Közösséggel (SADC) háromoldalú megállapodást kötött, amelynek legfontosabb céljai, hogy harmonizálják az integrációk működését, és előmozdítsák a kereskedelmet, amit főként az infrastruktúra fejlesztésével – szállítási idő csökkentése, így alacsonyabb költségek – kívánnak elérni (OECD [2011]). Statisztikai vizsgálatok igazolják a megállapodás pozitív hatásait, amelyekből Kenya, Tanzánia és Uganda kiemelten részesülnének (Balistreri és szerzőtársai [2015]). Már konkrét eredmények is születtek: az Észak–déli korridor kereskedelem-támogatási program (North-South Corridor Aid for Trade Programme) keretében megépült egy 10 647 kilométer hosszú, nyolc afrikai országot átszelő útvonal, amely a három regionális integráció legforgalmasabb és legfontosabb – a kereskedelemben is nélkülözhetetlen – útvonala (Byiers–Lui [2013]).

6. ábra

A Kelet-afrikai Közösség belső exportösszetételének alakulása termékcsoportonként, 1995–2015 (százalék)

Forrás: UNCTADStat [2017] adatai alapján saját szerkesztés.

Külső források a Kelet-afrikai Közösségben

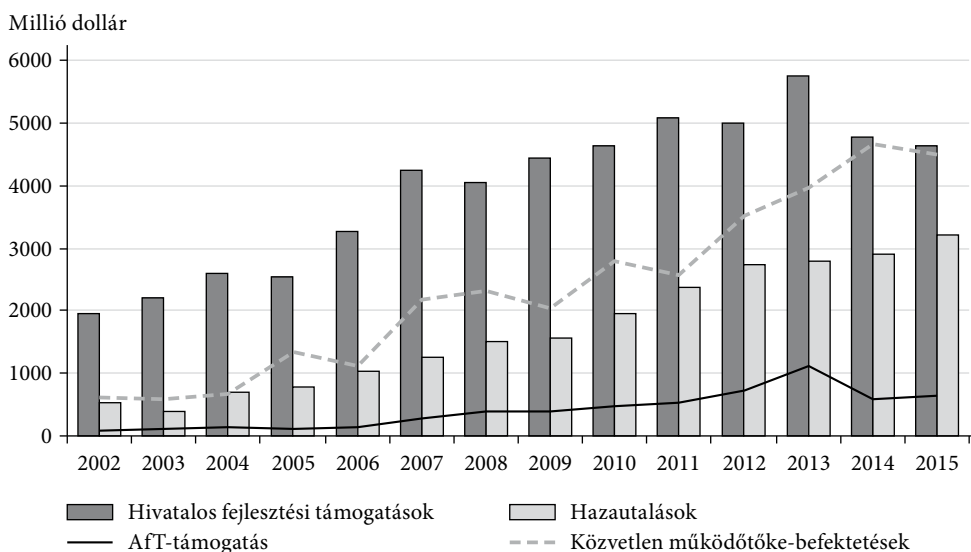
A Kelet-afrikai Közösség is felismerte, hogy a belső erőforrások nem elegendők a szükséges beruházások megvalósításához, így már több Afrikán kívüli szervezettel is partnerségi megállapodásokat kötöttek – többek között a Világbankkal, az Európai Unióval, az Európai Központi Bankkal, a Svéd Nemzetközi Fejlesztési Együttműködési Hivatallal vagy a Norvég Fejlesztési Hivatallal. Sőt több ország külön fejlesztési programot dolgozott ki az afrikai régió fejlesztésére, mint például a Tokiói Nemzetközi Afrikai Fejlesztési Konferencia (*Tokyo International Conference on African Development, TICAD*) vagy a Kína–Afrika Együttműködési Fórum (*Forum on China–Africa Cooperation, FOCAC*) (EAC [2017], Tarrósy [2011], [2016]). Az Európai Unió gazdasági partnerségi megállapodásai (*Economic Partnership Agreement, EPA*) keretében külön régióként tekint a Kelet-afrikai Közösségre, és a 2014-ben befejezett tárgyalások során az EAC tagjai vám- és kvótamentes hozzáférést kaptak az EU piacához, ami a ratifikálás után lép életbe. Az Európai Unió is fontosnak tartja a regionális integrációk ösztönzését, amit az EPA szabályrendszere is hangoztat, így a külső források is szolgálhatják e célt, hiszen az európai országok a DAC-donorok között is kiemelt helyet foglalnak el (EC [2015]).

Az ezredforduló után a Kelet-afrikai Közösségbe áramló külső források – töretlen növekedést mutatva – közel megnégyesződtek. 2013-tól azonban a

hivatalos fejlesztési támogatások és az AfT-támogatások is mérséklődtek, a külföldi működőtőke-befektetések pedig stagnáltak. Egyedül a hazautalások növekedési dinamikája nem csökkent, ami a Kelet-afrikai Közösségben is alátámaszthatja *Coulibaly* [2015] és *Okodua–Olayiwola* [2013] elemzését, amelyek a hazautalások kisebb volatilitását hangsúlyozzák. A 2000-es évekhez viszonyítva jelentős ártrendeződés is végbement a külső források összetételében, hiszen míg 2002-ben a segélyek domináltak, addig 2015-re már a külföldi működőtőke-befektetések értékék a hivatalos fejlesztési támogatások (ODA) mértékét. Sőt a hazautalások is egyre nagyobb részen járulnak hozzá a forrásokhoz (7. ábra).

7. ábra

A Kelet-afrikai Közösségbe áramló külső források, 2002–2015 (millió dollár, folyó áron)

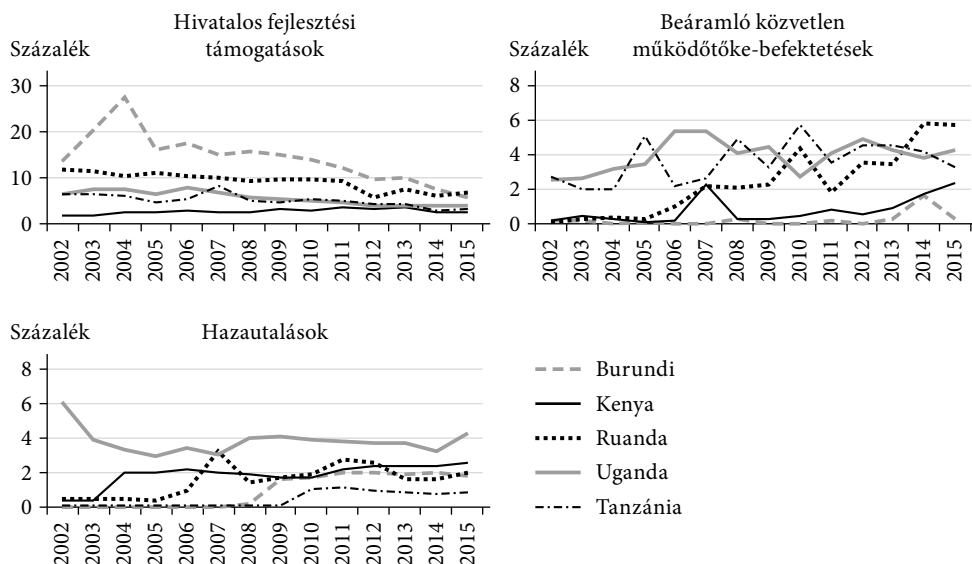
Forrás: OECD-CRS [2016], UNCTADStat [2017] és WDI [2017] adatai alapján saját szerkesztés.

A Kelet-afrikai Közösségbe áramló források GDP-arányos alakulása tagországonként hasonló trendet követ. A hivatalos fejlesztési támogatások a GDP arányában folyamatos mérséklődést mutatnak, a legnagyobb visszaesés Burundinál látható, de az ország hazautalásai növekedtek. A többi tagország beáramló hazautalása a GDP arányában a válság után emelkedett, majd tartósan 2 és 4 százalék között alakult (8. ábra). A beáramló működőtőke-befektetések volatilitása magasabb, de régiós átlagban fokozatos emelkedést mutat, amit Ruanda GDP-arányos befektetései vezetett az utóbbi években, hiszen az ország a Világbank besorolása alapján a kontinens második legjobb üzleti környezetét tudhatja magáénak (*E&Y* [2017]).

A 2016-os év az Afrikába irányuló működőtőke esetében kettős képet mutatott. Egyrészt a megvalósult működőtőke-projektek száma 12,3 százalékkal csökkent az előző évhez képest, másfelől a projektek tőkeintenzív jellegének köszönhetően a beáramló működőtőke 31,9 százalékos növekedést mutatott, ami közel 13 millió új munkahelyet

8. ábra

A Kelet-afrikai Közösség tagországaiba áramló külső források GDP-arányos alakulása, 2002–2015 (a GDP százalékában)

Forrás: OECD-CRS [2016], UNCTADStat [2017] és WDI [2017] adatai alapján saját szerkesztés.

teremtett Afrikában. Régiós összehasonlításban Kelet-Afrika kiemelt beruházási célpontot testesít meg. Ezt igazolhatja az Ernst & Young által készített besorolás (Africa Attractiveness Index²¹), hiszen a top 10 befektetésre javasolt ország között található a Kelet-afrikai Közösség három tagországa – Kenya, Tanzánia, Uganda – is, míg Ruanda a 12. helyet foglalja el a 2017-es rangsorban.

A kelet-afrikai gazdaságok a kontinens leggyorsabban növekvő országai közé tartoznak, illetve a közelmúltban felfedezett kőolaj- és földgázkészletek is tovább javították kilátásaikat. Tanzániában a korábbi infrastrukturális és szolgáltató szektort érintő beruházások tovább erősítették a gazdasági növekedést (E&Y [2017]). Kenyába, amelyet a kelet-afrikai régió kulcsgazdaságának tekintenek, a 2015-ös év folyamán rekordösszegű, 1,4 milliárd dollár működőtőke áramlott. A befektetéseket a növekvő belső kereslet és a javuló üzleti környezet generálta nagyobb befektetői bizalom ösztönözte (UNCTAD [2016]). Mindazonáltal 2016-ban mind a külföldi működőtőke-beruházások száma, mind a volumene csökkent az előző évhez képest, ugyanis a brexit bejelentését követő bizonytalanságok erősen éreztették hatásukat. Ugyanakkor Kenya befektetési kilátásai kedvezőek maradtak, sőt Afrikában a második legjobb kilátásokkal rendelkezik az Ernst & Young rangsora alapján. Az Afrikába irányuló külföldi működőtőke-befektetések egyre inkább technológiai és telekommunikációs

²¹ Az Ernst & Young az index számításakor olyan tényezőket vesz figyelembe, mint a makrogazdasági sérülékenység, a piac nagysága, az üzleti környezet, az infrastrukturális és logisztikai beruházások, a gazdaság diverzifikációja, továbbá a politikai környezet és a humán fejlettség (E&Y [2017]).

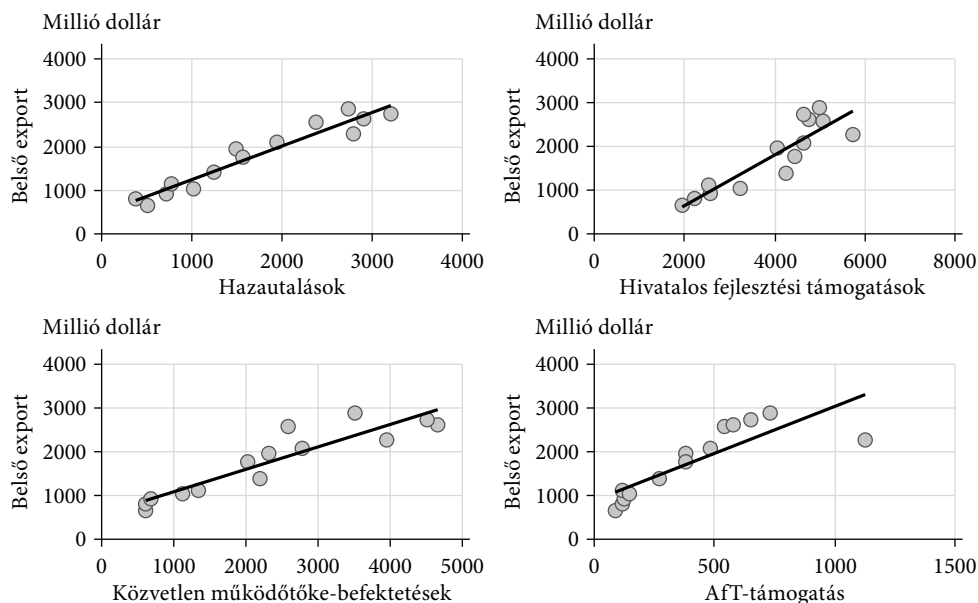
iparágakba irányuló befektetéseket jelentenek, ami magyarázhatja és ösztönözheti a Kelet-afrikai Közösség belső kereskedelmében a magasabb hozzáadott értékű termékek egyre növekvő részarányát is. Természetesen a befektetések kiemelt célterületei között található az infrastruktúra és logisztika fejlesztése, az üzleti és pénzügyi szolgáltatások javítása, valamint a kiskereskedelemi szektor is, amit a háztartások egyre magasabb rendelkezésre álló jövedelme is segít (E&Y [2017]). Ezzel összhangban az Ernst & Young jelentése is hangsúlyozza, hogy a határon átnyúló infrastruktúra-fejlesztés és az innováció maradt a gazdasági növekedés fontos mozgatórugója, amihez az afrikai regionális integrációk, köztük a Kelet-afrikai Közösség mélyebb együttműködése további segítséget adhatna.

A külföldi működőtőke-befektetések és a segélyek, köztük főként az Aft-támogatások is olyan területekre vonatkoztak, amelyek fejlesztése az exportra termelő iparágakat is érinti. A korábbi szakirodalmi áttekintés is rávilágított ezeknek a forrásoknak a kereskedelemösztönző hatására, de hatásuk forrásonként más és más képet mutatott. A leghatékonyabb forrást a külföldi működőtőke-befektetések jelentik, míg a segélyek kereskedelemösztönző hatása az empirikus irodalom alapján sem egyértelmű. A hazautalások kereskedelemösztönző szerepét pedig jelenleg még kevesen vizsgálták.

Ha a Kelet-afrikai Közösség esetében elemezzük a belső kereskedelem és a külső források kapcsolatát, akkor statisztikai adatokkal is igazolhatjuk az irodalmi áttekintés eredményeit (9. ábra). A Kelet-afrikai Közösségbe áramló külső források

9. ábra

A Kelet-afrikai Közösségbe áramló külső források együttmozgása a tagok közötti exporttal, 2002–2015 (millió dollár, folyó áron)

Forrás: OECD-CRS [2016], UNCTADStat [2017] és WDI [2017] adatai alapján saját szerkesztés.

együttmozgását vizsgálva a tagok belső exportjával szoros pozitív irányú kapcsolatot láthatunk, amely a hazautalások esetén a legszorosabb, majd a külföldi működőtőke-befektetések következnek. A segélyek, főként a hivatalos fejlesztési támogatások exporttal való együttmozgása a leggyengébb, ami *Hailu* [2011] és *Udvari-Kis* [2014] elemzését is igazolhatja, vagyis a segélyek inkább ellátási célokat szolgálhatnak, és nem az exportra termelő szektorokat erősíthetik.

Összegzés

A cikk célja azoknak a tényezőknek a feltárása volt, amelyek befolyásolhatják az afrikai regionális integrációk, köztük a Kelet-afrikai Közösség belső kereskedelmét. Az elemzés aktualitását az adja, hogy a regionális integrációk egyre fontosabb szerepet töltenek be a világ gazdaságban. Afrikában is számos regionális integráció működik, amelyek kiemelt figyelmet szentelnek a belső kereskedelem élénkítésének. A belső kereskedelem ösztönzése pedig a tagországok integráltságát javítja, ezáltal hozzájárulhat az erőforrások hatékonyabb elosztásához és a termelési folyamatok összehangolásához is, ami a beáramló tőke produktívabb felhasználását segítheti, ezzel indítva el a fejlődés spirálját. A korrupció csökkentése, a politikai stabilitás növelése és a szabályozó környezet javítása pedig tovább növelheti a működőtőke beáramlását, ezzel segítve a régió gazdasági növekedését, amihez pedig a kelet-afrikai régió kedvező befektetési kilátásai is hozzájárulhatnak.

A hivatalos fejlesztési támogatások inkább belső ellátási célokat szolgálhatnak, vagy a donor országok számára írhatnak elő kötöttségeket. Az afrikai régió alacsony hazai tőkekoncentrációja már felhívta a figyelmet a külső források fontosságára, ugyanakkor hatékonyságuk máig nem egyértelmű. A hazautalások és főként a külföldi működőtőke-befektetések pozitívan hathatnak a belső kereskedelemre, így a kelet-afrikai régióban is kiemelt figyelmet kell szentelni az üzleti környezet fejlesztésének. A fejlesztés már meg is kezdődött, hiszen a Kelet-afrikai Közösség három tagországa is kiemelt helyet foglal el a befektetésre javasolt országok között. A tőkebefektetések az infrastrukturális beruházásokon túl a magas hozzáadott értékű szektorokba is áramlanak, ezzel hozzájárulva a tagországok belső kereskedelmének szerkezeti átalakulásához, ami a versenyképességet is növelheti, javítva a tagországok integrációérettségét a mélyebb integrálódási folyamathoz.

Hivatkozások

- ADAMS, S.–OPOKU, E. E. O. [2015]: Foreign direct investment, regulations and growth in Sub-Saharan Africa. *Economic Analysis and Policy*, Vol. 47. 48–56. o. <https://doi.org/10.1016/j.eap.2015.07.001>.
- ADJASI, C. K. D.–ABOR, J.–OSEI, K. A.–NYAVOR-FOLI, E. E. [2012]: FDI and Economic Activity in Africa: The role of local financial markets. *Thunderbird International Business Review*, Vol. 54. No. 2. 429–439. o. <https://doi.org/10.1002/tie.21474>.

- ADOM, A. D. [2012]: Investigating the impacts of intra-regional trade and aid on per capita income in Africa: Case study of the ECOWAS. *Economics Research International*, 15 o. <https://doi.org/10.1155/2012/297658>.
- AFESORGBOR, S. K.–BERGEIJK, P. A. G. [2011]: Multi-membership and the effectiveness of regional trade agreements in Western and Southern Africa: A comparative study of ECOWAS and SADC. Working Paper, No. 520, Institute of Social Studies, <https://doi.org/10.2139/ssrn.1766522>.
- AKHTER, N.–GHANI, E. [2010]: Regional Integration in South Asia: An Analysis of Trade Flows Using the Gravity Model. *The Pakistan Development Review*, Vol. 49. No. 2. 105–118. o.
- AMIGHINI, A.–SANFILIPPO, M. [2014]: Impact of South-South FDI and Trade on the Export Upgrading of African Economies. *World Development*, Vol. 64. 1–17. o. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2014.05.021>.
- ASIEDU, E. [2006]: Foreign direct investment in Africa: The role of natural resources, market size, government policy, institutions and political instability. *World Economy*, Vol. 29. No. 1. 63–77. o. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9701.2006.00758.x>.
- BALISTRERI, E. J.–TARR, D. G.–YONEZAWA, H. [2015]: Deep integration in Eastern and Southern Africa: What are the stakes? *Journal of African Economies*, Vol. 24. No. 5. 677–706. o. <https://doi.org/10.1093/jae/ejv012>.
- BERNEK ÁGNES [2010]: Geopolitika és/vagy geoökonómia – A 21. század világgazdasági és világpolitikai folyamatainak összefüggései. *Geopolitika a 21. században*, 1. évf. 1. sz. 29–62. o.
- BERRITTELLA, M.–ZHANG, J. [2014]: A global perspective on effectiveness of Aid for Trade. *Open Economies Review*, Vol. 25. No. 2. 289–309. o. <https://doi.org/10.1007/s11079-013-9278-4>.
- BIERS, B.–LUI, D. [2013]: Regional Aid for Trade effectiveness and corridors. Overseas Development Institute, London, <https://doi.org/10.14217/9781848591646-10-en>.
- COULIBALY, D. [2015]: Remittances and financial development in Sub-Saharan African countries: A system approach. *Economic Modelling*, Vol. 45. 249–258. o. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2014.12.005>.
- COULIBALY, S. [2007]: Evaluating the Trade Effect of Developing Regional Trade Agreements: A Semi-parametric Approach. Working Paper, 2007/05, World Bank, Washington, <https://doi.org/10.1596/1813-9450-4220>.
- CSIZMADIA NORBERT [2016]: Geopillanat. A 21. század megismerésének térképe. L' Harmattan Kiadó, Budapest.
- CZIRJÁK RÁHEL–POLYÁK ESZTER–SIMIGH FRUZZSINA [2015]: A sárkány árnyékában. Kína újragyarmatosítja Afrikát? Pallas Athéné Geopolitikai Alapítvány, http://pageobudapest.hu/files/materials/a_sarkany_arnyekaban.pdf.
- DEBRUN, X.–MASSON, P. R.–PATILLO, C. [2010]: Should African Monetary Unions Be Expanded? An Empirical Investigation of the Scope for Monetary Integration in Sub-Saharan Africa. Working Paper, 10/157. International Monetary Fund, <https://doi.org/10.5089/9781455201402.001>.
- E&Y [2017]: EY's Attractiveness Program Africa. Connectivity redefined. Ernst & Young Global Limited, [http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/ey-attractiveness-program-africa-2017-connectivity-redefined/\\$FILE/ey-attractiveness-program-africa-2017-connectivity-redefined.pdf](http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/ey-attractiveness-program-africa-2017-connectivity-redefined/$FILE/ey-attractiveness-program-africa-2017-connectivity-redefined.pdf).
- EAC [2017]: East African Community: About EAC. http://www.eac.int/index.php?option=com_content&view=article&id=1&Itemid=53.

- EC [2015]: Economic Partnership Agreement between the EU and the Eastern African Community. European Commission, http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2009/january/tradoc_142194.pdf.
- EIB [2015]: Recent Trends in Banking in Sub-Saharan Africa: From Financing to Investment. European Investment Bank, http://www.eib.org/attachments/efs/economic_report_banking_africa_from_financing_to_investment_en.pdf.
- ENDRŐDI-KOVÁCS VIKTÓRIA [2013]: Az integrációérettség elméletének továbbgondolása és kiterjesztése. *Köz-Gazdaság*, 8. évf. 1. sz. 1–10. o.
- ERDŐSI FERENC [2012a]: A regionális integrációk és Afrika fejlődése. *Területi Statisztika*, 15. (52.) évf. 5. sz. 492–513. o.
- ERDŐSI FERENC [2012b]: Szinergiakeltés vagy látszatselekvés? Az afrikai regionális integrációk problémái. *Tér és Társadalom*, 26. évf. 2. sz. 57–72. o.
- EREGHA, P. B. [2012]: The dynamic linkages between foreign direct investment and domestic investment in ECOWAS countries: A panel cointegration Analysis. *African Development Review*, Vol. 24. No. 3. 208–220. o. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8268.2012.00317.x>.
- FUCHS, A.–DREHER, A.–NUNNENKAMP, P. [2014]: Determinants of donor generosity: A survey of the aid budget literature. *World Development*, Vol. 56. 172–199. o. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2013.09.004>.
- GEDA, A.–SEID, H. E. [2015]: The potencial for internal trade and regional integration in Africa. *Journal of African Trade*, Vol. 2. No. 1–2. 19–50. o. <https://doi.org/10.1016/j.joat.2015.04.001>.
- GELDI, H. K. [2012]: Trade effects of regional integration: A panel cointegration analysis. *Economic Modelling*, Vol. 29. No. 5. 1566–1570. o. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2012.05.017>.
- GHOSH, S.–YAMARIK, S. [2004]: Are regional trading arrangements trade creating? An application of extreme bounds analysis. *Journal of International Economics*, Vol. 63. No. 2. 369–395. o. [https://doi.org/10.1016/s0022-1996\(03\)00058-8](https://doi.org/10.1016/s0022-1996(03)00058-8).
- GLICK, R.–ROSE, A. K. [2016]: Currency unions and trade: A post-EMU reassessment. *European Economic Review*, Vol. 87. 78–91. o. <https://doi.org/10.1016/j.eurocorev.2016.03.010>.
- GNANGNON, S. K. [2016]: Aid for Trade and trade tax revenues in developing countries. *Economic Analysis and Policy*, Vol. 50. 9–22. o. <https://doi.org/10.1016/j.eap.2016.02.002>.
- HAILU, Z. A. [2011]: The impact of foreign aid on trade imbalances of Sub-Saharan Africa. *Journal of Applied Economics*, Vol. 10. No. 3. 39–55. o.
- HANNAN, S. A. [2016]: The impact of Trade Agreements: New Approach. IMF Working Paper, No. 117. <https://doi.org/10.5089/9781484386521.001>.
- HARTZENBERG, T. [2011]: Regional integration in Africa. Staff Working Paper, 2011-14. World Trade Organization Economic Research and Statistics Division, https://www.wto.org/english/res_e/reser_e/ersd201114_e.pdf.
- HEAD, K.–MAYER, T.–RIES, J. [2010]: The erosion of colonial trade linkages after independence. *Journal of International Economics*, Vol. 81. No. 1. 1–14. o. <https://doi.org/10.1016/j.jinteco.2010.01.002>.
- HOEKMAN B.–NICITA, A. [2011]: Trade Policy, Trade Costs, and Developing Country Trade. *World Development*, Vol. 39. No. 12. 2069–2079. o. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2011.05.013>.
- HOFMEIER, R. [2003]: Regionale Kooperation und Integration in Afrika: Ein Ausweg aus der weltwirtschaftlichen Marginalisation? Kézirat, Stuttgart.

- HUR, J.–PARK, C. [2012]: Do Free Trade Agreements Increase Economic Growth of the Member Countries? *World Development*, Vol. 40. No. 7. 1283–1294. o. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2011.12.006>.
- HÜHNE, P.–MEYER, B.–NUNNENKAMP, P. [2014]: Does Aid-for-Trade from the North promote South-South trade? *Applied Economic Letters*, Vol. 21. No. 17. 1230–1233. o. <https://doi.org/10.1080/13504851.2014.922665>.
- IMF [2017]: Making Trade an Engine of Growth for All: The Case for Trade and for Policies to Facilitate Adjustment. International Monetary Fund, The World Bank, World Trade Organization, Frankfurt, https://www.wto.org/english/news_e/news17_e/wto_imf_report_07042017.pdf.
- IWANOW, T.–KIRKPATRICK, C. [2009]: Trade Facilitation and Manufactured Exports: Is Africa Different? *World Development*, Vol. 37. No. 6. 1039–1050. o. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2008.09.014>.
- JAUMOTTE, F. [2004]: Foreign Direct Investment and Regional Trade Agreements: The market size effect revisited. Working Paper, No. 206. International Monetary Fund, <https://doi.org/10.5089/9781451874631.001>.
- KANG, Y.-D. [2016]: Development of regionalism: New criteria and typology. *Journal of Economic Integration*, Vol. 31. No. 2. 234–274. o. <https://doi.org/10.11130/jei.2016.31.2.234>.
- KIM, D.-H.–LIN, S.-C.–SUEN, Y.-B. [2016]: Trade, growth and growth volatility: New panel evidence. *International Review of Economics and Finance*, Vol. 45. 384–399. o. <https://doi.org/10.1016/j.iref.2016.07.006>.
- KIS KATALIN [2014]: A Kelet-afrikai Közösség és a Dél-afrikai Vámunió intraregionális kereskedelme. Megjelent: *Csiszár Imre–Kőmíves Péter Miklós* (szerk.): *Tavaszi Szél*, 2014. I. kötet, Közgazdaságtudomány. Konferenciakötet, Debrecen, 285–293. o. <http://www.dosz.hu/dokumentumfile/TSZ-I-kotet.pdf>.
- KOCZISZKY GYÖRGY [2000]: Regionális integrációk gazdaságtana. Bíbor Kiadó, Miskolc.
- LIM, S.–SIMMONS, W. O. [2015]: Do remittances promote economic growth in the Caribbean Community and Common Market? *Journal of Economics and Business*, Vol. 77. 42–59. o. <https://doi.org/10.1016/j.jeconbus.2014.09.001>.
- LONGO, R.–SEKKAT, K. [2004]: Economic obstacles to expanding Intra-African trade. *World Development*, Vol. 32. No. 8. 1309–1321. o. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2004.02.006>.
- MACPHEE, C. R.–SATTAYANUWAT, W. [2014]: Consequence of Regional Trade Agreements to Developing Countries. *Journal of Economic Integration*, Vol. 29. No. 1. 64–94. o. <https://doi.org/10.11130/jei.2014.29.1.64>.
- MANWA, F.–WIJEWEERA, A. [2016]: Trade liberalisation and economic growth link: The case of Southern African Custom Union countries. *Economic Analysis and Policy*, Vol. 51. No. 3. 12–21. o. <https://doi.org/10.1016/j.eap.2016.05.001>.
- MEDVEDEV, D. [2012]: Beyond trade: The impact of preferential trade agreements on FDI inflows. *World Development*, Vol. 40. No. 1. 49–61. o. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2011.04.036>.
- MENYAH, K.–NAZLIOGLU, S.–WOLDE-RUFAEL, Y. [2014]: Financial development, trade openness and economic growth in African countries: New insights from a panel causality approach. *Economic Modelling*, Vol. 37. 386–394. o. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2013.11.044>.
- MORENTH PÉTER [2008]: A lesothói vízprojekt – példamutató megoldás a vízhasznosításra és a korrupció legyőzésére Afrikában. *Afrika Tanulmányok*, 2. évf. 3. sz. 55–63. o.

- MOUSSA, M.–CAHA, H.–KARAGÖZ, M. [2016]: Review of economic freedom impact on FDI: New evidence from fragile and conflict countries. *Procedia Economics and Finance*, Vol. 38. 163–173. o. [https://doi.org/10.1016/s2212-5671\(16\)30187-3](https://doi.org/10.1016/s2212-5671(16)30187-3).
- MUSILA, J. W. [2004]: The common market for Eastern and Southern Africa and Kenya's export trade. *International Journal of Social Economics*, Vol. 31. No. 1/2. 67–77. o. <https://doi.org/10.1108/03068290410515420>.
- MWAKANEMELA, K. [2014]: Impact of FDI inflows, trade openness and inflation on the manufacturing export performance of Tanzania: An econometric study. *International Journal of Academic Research in Economics and Management Sciences*, Vol. 3. No. 4. 151–165. o. <https://doi.org/10.6007/ijarems/v3-i5/1198>.
- NOVOSZÁTH PÉTER [2016]: A kínai új selyemút-, selyemútövezet-projekt lehetőségei és veszélyei a közép- és kelet-európai országok számára. Társadalmi-gazdasági Kohézió a Kárpát-medence Határ Menti Térségeiben nemzetközi tudományos konferencia, Párkány, október 27.
- OECD [2011]: Aid-for-Trade case story. The COMESA–EAC–SADC Tripartite Trade and Transport Facilitation Programme. OECD, South Africa, <https://www.oecd.org/aidfortrade/47407250.pdf>.
- OECD-CRS [2016]: Aid-for-trade statistical queries. Common Reporting Standard, <http://www.oecd.org/dac/aft/aid-for-tradestatisticalqueries.htm>.
- OKAFOR, G.–PIESSE, J.–WEBSTER, A. [2015]: The motives for inward FDI into Sub-Saharan African countries. *Journal of Policy Modelling*, Vol. 37. No. 5. 875–890. o. <https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2015.07.003>.
- OKODUA, H.–OLAYIWOLA, W. K. [2013]: Migrants Workers' Remittances and External Trade Balance in Sub-Sahara African Countries. *International Journal of Economics and Finance*, Vol. 5. No. 3. 134–142. o. <https://doi.org/10.5539/ijef.v5n3p134>.
- PALÁNKAI TIBOR [2011]: Csatlakozási és tagsági kritériumok – integrációérettség. Megjelent: *Benczes István–Kengyel Ákos–Kutasi Gábor–Nagy Sándor Gyula–Palánkai Tibor: A globális és regionális integráció gazdaságtana*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 357–358. o.
- QURESHI, M. S.–TSANGARIDES, C. G. [2013]: Hard or Soft Pegs? Choice of Exchange Rate Regime and Trade in Africa. *World Development*, Vol. 40. No. 4. 667–680. o. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2011.09.010>.
- SALISU, A.–ADEMUYIWA, I. [2012]: Trade creation and trade diversion in West African Monetary Zone (WAMZ). *Economics Bulletin*, Vol. 32. No. 4. 3071–3081. o.
- SAUCIER, P.–RANA, A. T. [2017]: Do preferential trade agreements contribute to the development of trade? Taking into account the institutional heterogeneity. *International Economics*, Vol. 149. 41–56. o. <https://doi.org/10.1016/j.inteco.2016.10.001>.
- SHAMS, R. [2003]: Regional Integration in Developing Countries: Some Lessons Based in Case Studies. Discussion Paper, No. 251. Hamburg Institute of International Economics, Hamburg, <https://doi.org/10.2139/ssrn.475781>.
- SHEPHERD, B.–WILSON, J. S. [2009]: Trade facilitation in ASEAN member countries: Measuring progress and assessing priorities. *Journal of Asian Economics*, Vol. 20. No. 4. 367–383. o. <https://doi.org/10.1016/j.asieco.2009.03.001>.
- SOUSA, D. J. [2012]: The currency union effect on trade is decreasing over time. *Economic Letters*, Vol. 117. No. 3. 917–920. o. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2012.07.009>.
- STACK, M. [2009]: Regional Integration and Trade: Controlling for Varying Degrees of Heterogeneity in the Gravity Model. *The World Economy*, Vol. 32. No. 5. 772–789. o. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9701.2009.01180.x>.

- STACK, M. M.–PENTECOST, E. J. [2011]: Regional integration and trade: A panel cointegration approach to estimating the gravity model. *The Journal of International Trade & Economic Development*, Vol. 20. No. 1. 53–65. o. <https://doi.org/10.1080/09638199.2011.538184>.
- SWEDLUND, H. J. [2017]: Is China eroding the bargaining power of traditional donors in Africa? *International Affairs*, Vol. 93. No. 2. 389–408. o. <https://doi.org/10.1093/ia/iiw059>.
- SZENT-IVÁNYI BALÁZS [2010]: A Szaharától délre fekvő Afrika regionális fejlődése. Megjelent: *Blahó András–Kutasi Gábor* (szerk.): *Erőközpontok és régiók*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 319–337. o.
- SZENT-IVÁNYI BALÁZS–VIGVÁRI GÁBOR [2012]: Spillovers from foreign direct investment in Central and Eastern Europe. *Society and Economy*, Vol. 34. No. 1. 51–72. o. <https://doi.org/10.1556/socec.34.2012.1.5>.
- TAHIR, M.–KHAN, I.–SHAH, A. M. [2015]: Foreign Remittances, Foreign Direct Investment, Foreign Imports and Economic Growth in Pakistan: A Time Series Analysis. *Arab Economics and Business Journal*, Vol. 10. No. 2. 82–89. o. <https://doi.org/10.1016/j.aebj.2015.06.001>.
- TARRÓSY ISTVÁN [2007]: Kenya–Uganda–Tanzánia – Kelet-afrikai Föderáció: álom vagy valóság? *Afrika Tanulmányok*, 1. évf. 1. sz. 44–55. o.
- TARRÓSY ISTVÁN [2010]: Fenntartható Afrika – Lehetséges? Megjelent: *Tarrósy István* (szerk.): *Fenntartható Afrika*. Publikon Kiadó, Pécs, 13–30. o.
- TARRÓSY ISTVÁN [2011]: Kelet-Afrika a fejlődés útján. Publikon Kiadó, Pécs, 266 o.
- TARRÓSY ISTVÁN [2013]: Afrikai perspektívák egy új világrendben. Megjelent: *Grünhut Zoltán–Vörös Zoltán* (szerk.): *Az átalakuló világrend küszöbén*, Publikon Kiadó, Pécs.
- TARRÓSY ISTVÁN [2016]: Afroázsiai dinamikák: tanulmányok ázsiai államok afrikai szerepvállalásairól. Publikon Kiadó, Pécs, 239 o.
- UDVARI BEÁTA [2013]: Az Európai Unió fejlesztéspolitikája: a kereskedelempolitika eredményessége. JATEPress, Szeged.
- UDVARI BEÁTA [2014a]: Aid for Trade: Does it enhance the intra-trade of Sub-Saharan African Integrations? Case of the Aid for Trade provided by the EU and the USA to ECOWAS countries. ETSG conference, München, <http://www.etsg.org/ETSG2014/Papers/116.pdf>.
- UDVARI BEÁTA [2014b]: Realignment in international development cooperation: Role of emerging donors. *Society and Economy*, Vol. 36. No. 3. 77–106. o. <https://doi.org/10.1556/socec.36.2014.3.5>.
- UDVARI BEÁTA–KIS KATALIN [2014]: Az Aid for Trade szerepe az ECOWAS belső kereskedelmének ösztönzésében. *Külgazdaság*, 58. évf. 3–4. sz. 77–106. o.
- UDVARI BEÁTA–KISS GÁBOR DÁVID–KIS KATALIN–PONTET JULIANNA–HALMOSI PÉTER [2017]: Kuvait mint arab donor segélyezési motivációi. *Külgazdaság*, 61. évf. 3–4. sz. 74–101. o.
- UDVARI BEÁTA–PONTET JULIANNA [2015]: Költségvetés-támogatás: útban a hatékonyabb segélyezés felé(?). *Külgazdaság*, 59. évf. 1–2. sz. 134–163. o.
- UNCTAD [2009]: Economic Development in Africa. Report 2009. Strengthening Regional Economic Integration for Africa's Development. United Nations Conference on Trade and Development, United Nations, New York–Genf, http://unctad.org/en/Docs/aldcafrica2009_en.pdf.
- UNCTAD [2016]: World Investment Report, 2016. Investor Nationality: Policy Challenges. United Nations, Genf, http://unctad.org/en/PublicationsLibrary/wir2016_en.pdf.
- UNCTADSTAT [2017]: UnctadStat data centre. http://unctadstat.unctad.org/wds/ReportFolders/reportFolders.aspx?sCS_ChosenLang=en.
- UNECA [2016]: Africa Regional Integration Index 2016. United Nations Economic Commission for Africa, Addisz-Abeba, http://www.uneca.org/sites/default/files/PublicationFiles/arii-report2016_en_web.pdf.

- VÁRI SÁRA [2016]: A kínai fejlesztési együttműködés Afrikában az ezredfordulót követő évtizedben. *Külgazdaság*, 60. évf. 9–10. sz. 71–94. o.
- VIJIL, M. [2014]: Aid for Trade Effectiveness: Complementarities with Economic Integration. *The World Economy*, Vol. 37. No. 4. 555–566. o. <https://doi.org/10.1111/twec.12140>.
- VINER, J. [1950]: *The Customs Union Issue*. Carnegie Endowment for International Peace, New York.
- WDI [2017]: World Development Indicators Data. <http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?source=world-development-indicators>.
- WERE, M. [2015]: Differential effects of trade on economic growth and investment: A cross-country empirical investigation. *Journal of African Trade*, Vol. 2. No. 1–2. 71–85. o. <https://doi.org/10.1016/j.joat.2015.08.002>.
- WORLD BANK [2016]: New country classifications by income level, 2016. Bank Group, Washington, <http://blogs.worldbank.org/opendata/new-country-classifications-2016>.
- WORLD BANK [2017]: Global Economic Prospects, Weak Investment in Uncertain Times. World Bank Group, Washington, <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/25823>.
- WTO [2011]: The WTO and preferential trade agreements: From co-existence to coherence. World Trade Report 2011. World Trade Organization, Genf, https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/anrep_e/world_trade_report11_e.pdf.
- WTO [2015]: The Role of Trade in Ending Poverty. World Trade Organization, Genf, https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/worldbankandwto15_e.pdf.
- WTO [2017]: Regional trade agreements and preferential trade arrangements. World Trade Organization, Genf, https://www.wto.org/english/tratop_e/region_e/rta_pta_e.htm.
- ZAHONOGO, P. [2017]: Trade and economic growth in developing countries: Evidence from sub-Saharan Africa. *Journal of African Trade*, február, sajtó alatt, <https://doi.org/10.1016/j.joat.2017.02.001>.